

KRÚDY-HŐSÖK*

E Krúdy-hős az emlékek hőse, élete az emlékezés fonálán függ. Személy és tárgy, folyamat s történés a múltból él, s alakulásában már rég lezárult, mikor szemünk elé lép. A bármely pillanatban felújuló régvolt játszik bennünk. A régi élet szinte lesben áll, óvatlanul tör elő, s a hős mozdulatait ugyanazokba a formákba rendezi el, amikben éltek valamikor. Előttünk valamikor kibomló jelenében a személy nem változik már, nem válik hőssé vagy hitvánnyá, mert múltja megszabott már pályát és magatartást, karjában pedig mozdulatokat formált ki, s ajkára szavakat adott.

A Krúdy-hős végzete, fejlődésének akadálya a saját múltja, ami formulákban, gesztusokban, változhatatlan magatartásban kristályosodott ki. De hiába kérdezzük a múltbeli történés után: csak a kihült s a jelen sodrásában ismétlődnek meg. Krúdy emberalakjai csak emlékeznek valamilyen életre, amit azonban akkor, a múltban nem ők maguk alakítottak, akaratuk céltudatos érvényesítésével, hanem a véletlen, a szeszély, a kaland s

* E tanulmány megállapításai nem érvényesek Krúdy minden hősére, csupán két legeredetibb s más alakban is megismételt figurájára; az ő környezetükben termő stílus azonban Krúdy legsajátosabb tulajdona, s érvénye túlmegy egyetlen könyv területén.

a történés sodrába való belenyugvásuk. Kívülről szemléltek önnön életüket, legfeljebb bőrük felületén észlelték azt, s azonnal azokba a tárgyakba objektiválták, melyeknek egykori „élete”, elkészülésük, véglegessé válásuk folyamata lezárult ugyan, de azalatt olyan emberi mozzanatokkal is megtelt, melyek rokon értelműek a véletlen, a kaland, a szeszély jelentésével. S emellett e tárgyak el is készültek, befejeződtek, értelmes, céltudatos folyamatoknak végeredményeivé váltak. De Szindbád vagy Rezeda életében van-e céltudatos folyamat és végeredmény? Nincsen. Ezek hiányában fordulnak ők olyan szeretettel a tárgyakhoz, amelyek elkészülésének folyamata éppúgy lezárult már s a változhatatlannak adott helyet, mint a Krúdy-hős karaktere, de mégis megmaradt a végeredmény, a tárgy maga, mely az észszerű, céltudatos tett egyenértékévé lehet e szegény hősök szemében. A tárgyak iránti vágyódásnak és szeretetnek egyik oka nyilván ez, a tett utáni vágyakozás, mely a tárgyat mint végeredményt az etikai tevékenység eredményeivel cseréli fel, s ennek helyébe csúsztatja. Az idő, melyben Rezeda él, tehát nem is lehet a tényleges jelen, a történés folyamatának ideje, hanem az a másik, elmúlt s az aktuálshoz mérve „időtlen” szféra, mely úgy lappang az aktuális mögött, mint a tárgyakban az azokat létrehívó s belőlük kifejthető folyamat. E hősök tehát nem *válnak* valamivé, hanem *születtek* valamivé, emlékezésük időtlen mélységű történésről szól, az életen is túlról. S azok a Krúdy-alakok, akik a lélek-vándorlás tanához vonzódnak, határozottan ezt a következtetést kényszerítik ki az olvasóból.

Megszeghetők-e azok a határok, melyek mégis fennállanak, melyek mégis megtiltják, hogy a múlt mindenestül

jelenné és a jelen múlttá válják, megváltozhatnak-e a magatartásnak születéstől fogva elrendelt formái, felengedhet-e a hős lelkében az a feszültség, melyet a múlt újjáéledésének vágya és reménye csigáz? Bizony, mindaz, aki megváltozik, akinek múltja valóságos jelen történetévé alakul át, kihull a cselekményből, nem szerepelhet többé (Szilvia). S a halállal kacérkodik az, aki ráébred élete fiktív jelenére, látszatos, mert csak vágyakban élő múltjára (Rezeda). Az emlékezésben kikristályosodott formákat nem lehet átlépni, a határon túl a halál fenyeget.

A jellem és szerkezet említett problémáira a legapróbb nyelvi elemekből kiindulva keresi tanulmányunk az értelmezést, s az egyszerűbb képződmények felől az összetettek, az átfogók felé halad.

Női „asszonyok, akik egész életükben harisnyát kötnek és a harisnyaszemekbe kötik bele minden gondolatukat, vágyódásukat, álmaikat”. (164. l.) De Krúdy többnyire másképp beszél a tárgyokban bennerejlő „belső” időről, az elkészülést megelőző folyamatról, e változatlan, régen lezárt múltról. Nem a gesztus, a mozdulat – a harisnyakötés – emlékeztet a maga ténylegességével, hanem a mozdulat tárgya, a felidéző mozdulat nélkül, szabadítja fel az emlékeket. Nem az asszony él, aki harisnyaszemekbe kötötte vágyait, hanem maga a tárgy emlékezik benne objektivált vágyakkal, gondolatokkal, történetének időtlen, már sehol sem ható idejében. A pezsgős palack az apátság miséskönyvére emlékezik vissza, s emlékeztet, mert régi nemes, (69. l.) a marabu legyező a nőkért meghalt férfiak temetési lován lengő

tollbokrétára. (45. l.) Itt még nincs szükség különböző igeidőkre, hogy a tárgyak kölcsönös „emlékezése” egymásba hulljon s elmossa egyediségük határait. Elég a „mint” kötőszó is, hogy megtévesztő hasonlóságot keltsen, s a felidéző a felidézettel hovatovább azonosuljon.

Néha azonban a tárgyakban is, főleg a természet tárgyaiban, hogy életre keljenek, a személyes emberi életből vett mozdulatok jelennek meg. Az emberi történelem idejéből most hasonlítás, „mintha” nélkül lesz „tárgyi” idő, kötöttséget, tartamot kifejező múlt (itt múlt időt olvasunk), majd olyan „jelen”, amiben a természet újra meg újra elhelyezkedik, ugyanolyan változatlanul, amilyen visszatérhetetlenül fejeződik be az emberélet (itt jelen időt találunk). Az író figyelmeztet is e leírásnak az aktuális jelenből való kiemelődésére: „Olyan volt, mint valamilyen régi illusztráció.” S ezután folytatja: „Hervadt, múlt évi levelek töltötték meg az árkot, és a rózsafák még barna szalmabundáikban állongtak a kertben. A nagy fák olyan méltósággal állottak a ház körül, mintha alattomban az estét várnák, hogy elszökjenek a tájról... A nyárilak rejtelmesen, szinte elhagyottan *bújt* meg a kert végében... »Éjjel« a szél, az eső, a vihar mint megannyi földöntúli rejtelmek bolyonganak az elhagyott ház körül, talán vadállatok jönnek elő a hegyekből, és az éj sötétjében a ház körül ólálkodnak... Az eső kísértetléptekkel jár a tetőn, és a fagallyak tán a halál kezétől rázkódnak meg, midőn megkopogtatják a gondosan elzárt ablaktáblákat.”

Már a fejmozdulat, pillantás, nevetés, a gesztusok s a léleknek szinte észrevétlen rezdülései idők s módok szerint is élesen elkülönítik az aktuálistól a mögötte rejtőző

múltat, ezt a lezárt és tetszés szerint aktualizálható „belső” időt a belőle történetesen most kilátszó hordozójától. A tárgy passzív módon megérett és lezárult „életének” mozzanatai most képekben, jelenetekben támadnak fel, s egy emberi gesztust, pillantást, hangot töltenek meg tartalommal. E képek, jelenetek értelmét a feltételesből a múltba, majd a múltból a jelenbe csapongó igeidő hangsúlyozza, ez az emberi történés idejéből már idegen jelen időbe tett ugrás, kapcsolat nélkül az emberi történés jelenével. A szobában dohányoznak, s „a távoli szigetek növényének sűrű, barnásfehér füstje és egzotikus illata megtöltötte a szobát. A füstgomolyagban látni lehetett széles kalapú, spanyol ültetvényeseket, zöldellő dohánytáblákat és néger nőket, a kikötőből most indul el a háromárbcos, a fehér vitorlákat dagasztja a szél, s száll a messzi tengerekre a kék cirádás szivarkadobozokkal”. (73. l.) Íme, közvetlenül, hasonlítás, „mintha”, és feltételeesség nélkül véteti elő az olvasóval a tárgy „emlékét”, amit máris látni lehetett a dohány füstjében, s a nyelvi kifejezés, az „indul a hajó”, „dagasztja a szél”, „száll a tengerekre” jelen idejű állítmányai máris abba az aktuális történés felé át sem hidalható örök jelenbe helyeznek át, ami a tárgy „belső”, minden emberi történéstől idegen ideje. Láttuk az előbb, a *hasonlatban*, hogyan emlékeztetett tárgy a tárgyra, s láttuk az *leírásban* a tárgynak emberi időből kölcsönzött s hamarosan tartammá átváltozott idejét. Mindez most kezd bonyolódni stílusában, a kétféle forma együttesében. Az emberi gesztusok, mozzanatok idejét azzal, hogy *hasonlatokkal* tárgyi *leírást* kapcsol hozzájuk, másfajta idővé változtatja át, a tárgy történésének belső idejével magának az emberi gesztusnak idejét is átalakítja időtlen

tartammá. Egy ábrándos tekintet is tárgyemlékeket idéz fel, s vele az emberi idő a természeti jelenségek tárgyi, időtlen idejébe hajlik át. „Klára végre is elővette ábrándos tekintetét, amely olyan volt, mint a kora tavaszi alkonyat erdős, dombos vidéken, hol még a lapályon elnyúló réteken gyöngé köd úszik.” (59–60. l.) A tárgyak örök állapotjellege s prézense elfedi az emberi változás jelenét, többet mond, mint Klára jelleme önmagában, de szét is oldja őt.

Fejmozdulatok, nevetések, Krúdynál csak azoknak az egykori jeleneteknek jóvoltából élnek s hatnak aktualitásukban, amely jelenetekben a rég lezárt idő folyamán kristályosodtak ki jellemzővé, s e minden aktuális történés mozzanatai mögött felködlő s határozott képkebe formált múlt éppolyan jelen idővel fejezi ki magát, mint az éppen végbemenő történés. „Rezeda úr olyan furcsán nevetett, mintha már javában hulla volna, és a Duna közepén úszna, egy fekete hal társaságában. A hal elkíséri messzire, amíg meg nem puhul.” (52. l.) Két lappal előbb azonban ez áll: „szólott... Klára, mint aki úgy tudja, hogy csak inteni kellene a férfiúnak, s az fejest ugrana a Duna közepébe”. (50. l.) Az a jelenforma tehát, mely Rezeda nevetésének furcsa körülményeit írja le, egy régebbi, lezárt jelenetnek időformáját viszi át az aktuális történésbe. Ugyanúgy egy kijelentésről: „Manapság úgy hangzik már ez, mint az ódon, padlásra helyezett spinét elpattanó húrjának zöngése s odakünn holdvilágos éjfélnél van. A régi kerten imbolyogva mennek át letűnt idők nagyszerű asszonyainak árnyékai, a kastély tornya fénylik az éjszakában.” (91. l.) Itt a belső, valami elmúlt történésre vonatkozó jelen érzelme annyira kényszerítő, hogy külön

jelen állítmányú mondatba kívánkozik. Egy másik, személyt tárgyasító leírás: „A doktorné szöke és göndör hajú, sűrű szemöldöke, a pelyhek nyakán és a kendő, amelyet a vállára dob, midőn a szomszédba megy, a krakkói Jagelló-torony harangütését juttatja eszedbe, amint a zsidók házai fölött elszáll.” (177. l.) Még egy hangulatos példa arra, mily erővel elevenedik – igealak szerint is – jelenbe egy a múltban kiformált s a tulajdonképpen jelenel összefüggéstelen kép: „belső” ideje egy külsőleg is jelenlevő, a történetben szerepet játszó helynek. „A hintó meg-megállott egy félig földbe ásott vendégfogadó előtt. Nem messziről, tán a fogadó udvaráról, kovácskalapácsok zengése hallatszott. Kisvárosokban, csendes falukban *zeng* így a kalapács. Az alkonyat homályában kék és piros tüzek jelentek a kovács tűzhelyén, szomorúan *áll* a patkolásra váró öreg, szürke ló...” (288. l.) Az aktuális történetstől elütő másik szférának jelen ideje külön mondatban olvasható.

Még meglepőbb az, hogy a tárgyias, lezárt időben kialakított kép, jelenet, mozdulat kényszere már-már elszakítja a felmerülő, emlékező mozdulatot vagy képet az aktuális jelentől is, az összefüggés az aktuálissal csak a zárójelbe tett külön mondatból állítható helyre. „Nevelőapját, a nagy Cromwell Olivér barátját párviadalban szíven szúrják Anglia virágoskertjében... vagy Horváth kisasszony megcsalta hű lovagját, tettben vagy gondolatban és most mennek Martinovics főtisztelendő mezejére eltemetni a drága halottat, amelyet szerelemnek, húsvéti reggelnek, a nyárfa lombjain át aláereszkedő napsugárnak, téli éjszakák álmának hívtak (odakünn havas fergeteg, régi toronytetők körül, kék fénnel ég a puncs a szép és régi regényes és verses könyvekkel meg-

rakott íróasztalon, valaki a tűznél ül, a lángba bámul és egy nőre gondol)” (192–193. l.)

Végső fokon az érthetlenségig megy el hasonló eljárással. Rezeda úr egy lelkiállapotát példázó jeleneten töpreng. Gondolatait befelé folytatja, önmagába mélyed, s a lelki szemei elé meredő jelenet, múltbéli lezártágánál fogva, olyan határozottan jelenik meg előtte, hogy hozzáfűződő utolsó észrevételét ki is mondja. A múltból hirtelen, átmenet nélkül s szintén jelen időben támad fel egy kép vagy emlék, amit az aktuális jelenben élő s beszélő másik személy nem érthet meg. „... még mindig a hídon voltak, Rezeda úr az alant hömpölygő nagy folyamba nézett, hová már oly sokan szállottak alá megnyugvással, és nem is halásztak ki mindenkit a folyó menti községekben, némelyek eljuthattak a Fekete-tengerig, ahol nagy fejű tengeri pókokkal, furcsa csigákkal úszkált együtt a kis, pesti pesztonka, akit úrnője megvert. Rezeda úr lassan, álmodozva mondta: – Nagy mulatságuk lehet a dunai halaknak Pest alatt.” (194. l.) A mellette haladó Klára mindezt nem érti, s hiábavaló fecsegésnek minősíti.

Ugyanez áll a következő hasonlat egy részére. „Ön tudja, kedves barátom, hogy amint azt a bizonyos nevet kiejtette száján Estella, háromszor megdobbant egymás után a szívem, mint a néma határszéli erdőségek között, éjszaka, télben és sötétben a vasúti őrház jelzőharangja megkondul háromszor, ha telegráfon a közelő vonatot jelentik.” (198. l.) Az elbeszélés szerint másnap Klára kezébe kerül szerelme képe: „Aztán fordított megint Estella, és a nagy képen, Zrínyi Miklós ruhájában, erkélyen állott Alvinczi Eduárd. A kis őrházon megkondult a jelzőharang.” (214. l.) Mindezt Klára beszéli el,

jelen időben, Rezeda úrnak, az író számol be róla múlt időben. A két, elbeszélésbeli múlt idő, az „állott” s a „megkondult” az egy nappal előbb mondott s tíz lappal előbb leírt hasonlat „idejére” vonatkozik. Rögzített, soha nem ismételtető idő ez, aminek már a hasonlatban sem volt időbeli összefüggése a tulajdonképpeni jelenel, s ez újabb kontextusban szinte érthetetlen, annyira idegen.

A stílusjelenség nem áll önmagában. Összefügg a szerkezeti elvvel, az emberi történetek egymásutánjában, idők, múltak és aktualitások sorrendjében ehhez hasonló kidolgozás érvényes. Nem pusztán a múlt képzetének elhatalmasodására gondolunk, s nem a tartalmi vonatkozásokra. Pedig a gyorsan asszociált múltból, a régiek tükörképéből gyakran kerekedik ki remek leírás, a hasonlat kedvéért feltámadt halottak hatására csodás hangulatú lesz, s körvonaláiban elmosódik az élők világa. „Szótlanul mentek egymás mellett a kerti úton a lila színű bokrok és fázós rózsafák között, mintha halottak volnának, akik most keltek föl a kis kastély alatt elhúzódó régi sírboltból, hogy délutáni sétájukat elvégezzék...” (125. l.)

Mégis most arra gondolunk elsősorban, amit az előbb idézettek világosítottak meg. Arra a stílusfordulatra, amely szerint lappangó múlt tör ki az aktuális alól, s szétbontja a jelen határozott s konvencionális értelmét. Hogyan megy végbe e tárgyias idő alkalmazásával az emberi gesztusok „elidőtlenedése”, s hogyan állnak elő a csupa-hangulat emberek s helyzetek? A hős sorsa, fejlődése, állomásai s elmúlása rejtélyéhez az eddigi eljá-

ráshoz hasonló adja a kulcsot. Az előbb az emberi gesztus elidőtlenítése érdekelt, most meg az a mozdulat, amivel az író felhagy a személye jelleméhez s történetéhez hű, kötelező ragaszkodással, oly módon, hogy befejezetlenül, nyitva hagyja a sorsokat, hogy az egyszer kijelentett célokat, szándékokat szinte végképp elfelejti. A stílusvizsgálat csak helyzeteket mutatott az emberi s tárgyi világból, a mű felépítését kutatva most az alapvető kérdésekre nyerünk választ. Az alapelv azonban ugyanaz, mindkét vizsgálódás során ugyanazokra a szétbontó, időn kívül helyezhető formákra bukkanunk. Az előbbi, csak mondattani síkon vitt elemzés most a mű szerkezeti épülésének formáival találkozik. Amaz Krúdy mondatairól árulkodik, szépségének, bővületének titkát mondja ki, emez a hősről szól, sőt magára a mű egészére is vonatkozik.

Figyelmet kelt a történések vonalának bizonytalansága. A személyes élet folyamatát bármikor befejezetlenül hagyhatja a szerző, bármely pillanatban újrakezdheti. Nem veszi fel újra a fonalat, hanem tetszés szerint eltépi vagy újra kezdi gombolyítani. Ez a magatartása alapozza meg a logikailag kihagyásos mondatfüzéseket is. A képek egymásutánja ugrásszerű, a stílusnak sejtelmességet ad, s jellemeinek bizonyos reflexív hajlandóságáról tanúskodik. „Az ajtók, ablakok szeretnek sírdogálni, ha szél van odakünn. Lehetséges, hogy valakit meggyilkoltak a házban, s a holttestét befalazták.” (9. l.) Kihagyja a „Kit sirat a szél?”-féle kérdést, ami azonnal felöltlik az olvasóban. „Azt óhajtottam, hogy az apácák zárják le a szemem. Vajjon miért nem megy Szilvia apácának?” (191. l.) A Szilviáért esengő férfi szándékosan nem mondja ki óhaját: bárcsak Szilvia

zárna le szemét. A szerző többet mond így, mert elhallgat bizonyos dolgokat. Hőseinek, hosszasan tárgyalt vagy csak felvillanó alakjainak sorsa bizonytalan, ködbe vész, akárhányszor nyersen, a legjelentéktelenebb befejezés nélkül, szinte a mozdulat közepén hagyja ott őket, a legnagyobb határozatlanságban, felszabadítja a hozzájuk kötött asszociációkat. „Egy elmúlt férfiú (vallomásai tudniillik e sorok), aki régimódi frakkban és hosszú mellényben érkezett meg Pestre a postakocsival, s a Griffben már nem kapott szállást.” (6. l.) A *Szindbád* elbeszélései egy-egy befejezetlen, sokatmondó gesztussal záródnak. „Az utcán bolond módjára hangosan kacagni kezdett... Az emberek elől egy sötét kapu alá menekült, a homlokát a falnak támasztotta, és hangosan, sokszor mondta: – Fáni!” (*Szindbád ifjúsága és szomorúsága*. Táltos, 1917. 70. l.) E befejezés egyúttal kezdet is, átmenet a következő darabba, a Fáni megtalálásáról szóló elbeszélésbe, ami, látszólag önkényesen, jóval későbbi s határozatlan időben folyik le. Önkényessége valójában tudatos művészi fogás: a Fáni név elragadó hirtelenséggel társítja elméjében a bármikor történt szerelmi históriát, mindegy az, elmúlt-e már vagy a jövőben jön-e el. Szerkezeti jellegű ez a stílusfogás, s a mű egységére, részei összefüggésére vet fényt. Ugyanígy *A vörös postakocsi*-ban, egyik hőse élettörténetének elbeszélésében (Bonifác Béláról s a vele szökött lányokról van szó): „Egy vásúti állomáson, messze Ázsiában azután ellopták mindenüket... A magyar határtól sok ezer versztnyire, egy félig behavazott szibériai állomáson, mongol lóköttők és félvad muszka tiszték között, ahol csak hetenként egyszer megy át a vonat, egyetlen pénzdaráb, ruha és élelem nélkül maradtak Dideri-Dir tán-

cos leányai és Bonifác Béla, a költő.” (142. l.) Bonifác Béla története itt megszakad. (Mire ismét találkozunk vele, csak szektaalapítónak átalakult dacos lényé villan meg előttünk, a regény végén, egy pillanatra.) Egy sors, félig-meddig szimbolikus élet áll előttünk, válságos pillanatában, minden megoldási kísérlet nélkül. Vonala nem zárul be, nyitva marad, a történések sohasem fontos – mondaná az író, ugyanott vagyunk, ahol egykor voltunk. Érdekes volt hát megindulni?

Ez a folyamat a „Szindbád titká”-ban dolgozódik ki a legfinomabban. Hogyan ejti el, látszólag szórakozottan-feledékenyen, a kítűzött célt, s hogyan merül fel ismét, csak egy villanásnyira, a kinyújtott kar közelében s a véletlen adományaként, egy idegen szavaiból. „A hajós elrejtett kincsek felfedezésére utazott erre a tájra. Egy régi imakönyv borítékában találta – vagy talán csak álmodta –, hogy e tájon, amelyet nyilak, karikák, görbe vonalak és titokzatos pontozások jelölnek, a pohárral jelzett helyen vasláda van a földbe ásva – harminchárom katonalépést téve északi irányban az ódon kolostortól. A matrózkés, főzőkanál, törött lánc és női ing – amely dolgok a térképen helyet foglaltak, mind valamely titokzatos irányítói a kincsesláda rejtekhelyének, hűségesen elvezették Szindbádot a Kárpátok között...” (Szindbád, 16. l.) Az emlékezések, az utazás, az ismerkedések hamarosan eltérítik a kincstől. A szerelmi kaland is alakulóban, amikor a határszéli gimnázium igazgatója a diskurzus folyamán egy pillanatra újra megemlíti a kincset, egészen más értelemben, szándéktalanul s igen hatásosan. „A véletlen, a sors, a végzet néha furcsán igazgatja az emberek lépteit. Ön eljött a messzi Budapestről, és nyomban rábukkant a kincsre. Nos, mi

a véleménye önnek Fánikáról?” (30. l.) Ez a két, kincsről szóló kijelentés fonja össze az elbeszélést biztos értelmű, finom hangulatú, légies egységgé. Itt válik szerkezeti téren is érthetővé az, amit szerzőnk stílusában, a nyelvi elemekben, a leíró mondatok tömegében s a jellemzésekben bőven megfigyelhettünk: a hasonlat továbbvitelével, a hasonlatba felvett tárgy vagy táj belső idejének megteremtésével az író az élő világ fix pontjait támadja meg s mossza el körvonalait. Már itt feltűnt az emberi élet, a jellemfejlődés, a történéis iramának meglassulása, megtört, nem egyenes vonalú előrehaladása. Ugyanez a stíluselv bontja meg, egy sodródó, passzív alkatról árulkodó eljárással, a főcselekménynek zavartalan, egységes menetét: a logikailag ugrásszerűen kapcsolódó mondatokban a rohamos asszociációkkal, magában a történet szerkesztésében a felvett fonal újra meg újra elvesztésével.

Ez az időbelileg állandóan befelé, a múlt régióiba való mélyülés, a képzettársítások felszabadítása a befejezetlenséggel, a céltudatos kitérések s a személyek sodródása mind akkor tűnnek fel a legtömörebben s a legjellemzőbben, midőn az emlékezés magában az emlékezésben merül fel, s szétolja a bekeretező emlékezés zárófalait, elhatalmasodik közöttük, addig a pontig, ahol a mellékcselekmény szinte a főcselekmény fölé kerül már. Valaki egy kínos helyzetére emlékezik, emlékezésében egy másik is felmerül: „Fatális helyzet, gondoltam magamban, és hírneves hidegvérem akkor majdnem cserbenhagyott; (egyszer egyedül lovagoltam egy téli éjszákán egy pusztai úton, drága szerelmesemet, Eleméremet hiába kerestem a tanyán, bánatomban hazafelé zötyögtettem fájó szívemet...)” (25. l.) Az emlékezésen emel-

kedő másik emlék (ami mindig jelen formájában támad fel) még zárójelben áll, a régebbi emlék még nem töri szét az újabb egységét. A következő példán talán a legtömörebben hat ez az *emlék az emléken*-féle stíluseljárás. „A huszár a kaszárnyába hívott, mert hozzám nem jöhetett. Szent életű zsidó családnál laktam... Barna, nagy szemű, finom lépésű, igen elegáns fiatalember volt... ó, be szerettem, éjjel mindig vártam, szakadt a hó, és a kutyák úgy vonítottak, mintha farkast éreztek volna a nagy, alföldi városban. Én kinyitottam az ablakot, és a friss téli éjszaka hidege szobácskámba ömlött. Egy nagyon régi, alig emlékezetbe hozható karácsonyeste jutott eszembe, az apám nagy üvegbor mellett ült az asztalnál, hosszú szárú cseréppipából pipázott, mi anyámmal az ablaknál álltunk, valaki elment az ablak előtt. »Tedd be már az ablakot« – mondta az apám, és többé semmire sem emlékszem. Mintha egész életében csupán azért élt volna, csupán ennyit mondott volna: Tedd be az ablakot! Mialatt a huszárt éjszakánként az ablaknál vártam, gyakran elgondoltam, hogyha most az apám az asztalnál ülne, a négyszögletes pintes üveg mellett, vajon újra ezt mondaná? – Bizonyára. – Aztán jött a huszár...” (28. l.)

Ez az emlékező magatartás ad áttekintést az ember jellemére, sorsára is. Nemcsak stíluselv ez, s nemcsak a szerkezet alapja, létalapja egyúttal az emberi életnek is. Krúdy hősei csak annyiban élnek, amennyiben emlékeznek önmagukra s másokra, valami régen elmúlt s tán sohasem is létezett időre, amennyiben irodalmi élményeikhez forognak vissza egyre, s ezekből teremtik meg ködszerű, bizonytalan mesehangulatú jelenüket. Alvinczi, Szindbád, Szilvia s Rezeda úr csak emlékeik révén élnek.

Így ír az író önmagáról is: „Egyszer a Matschaker Hofban töltöttem a telet, ahol már a nagyapám is megszállni szokott, ha útja Bécsbe vezetett . . . Dohányszita állott mindig a közelemben, és oly halkán, elgondolkozva pipáztam a tűz előtt, mintha a magam nagyapja volnék.” (*Őszi utazások a vörös postakocsin*, 7. l.) „Így Alczi körülbelül ötven esztendő óta egyforma külsejű volt.” (Uo. 15. l.) „. . . Már törődött vele, hogy tisztelői százhusz évesnek mondják, a fogadóban az »öreg úrnak« nevezik és a nők bölcsnek és higgadtnak vélik . . . holott százhusz esztendő s korában is oly epedve gondolt néha egy cseh grófnéra, vagy egy színházban látott hölgyre, hogy gyakran kénytelen volt elutazni a megszokott fogadóból, a kedves Bécsből . . .” (Uo. 18. l.) Szindbád „hajdanában, amikor még csak 103 esztendő s volt, ráért éjjel-nappal nőkre gondolni . . .” (*Szindbád ifjúsága és szomorúsága*, 113. l.) „Midőn közeledni érezte halálát, elhatározta, hogy még egy utolsó utazásra indul.” (Uo. 5. l., II.) Ez az út ismét emlékeibe vész, s Szindbád tovább él rajtuk. Ifjúsága, szerelme színhelyére megy, látja, mint folytatódik régholt szerelme a tőle született lányban, unokában, s már továbbfolyhat az ő élete is, mert őbenne él csak, egyedül őbenne, az emlék valósága. Az idő, amiben az emlék él, meghatározhatatlan valami s lezárhatatlan, nem fontos, vajon a háromszáz vagy ötvenéves Szindbád áll-e előttünk. A történés sem az emberi élet közönséges idejében játszik, inkább valami furcsa, a múltat tárgyiasító s mégis hamar szétfoszló, elillanó légkörben, amely az időnek múlt és jövő irányú kiterjedését mintha egy pontba, önmagába vonta volna össze.

Alvinczi is abból él, amit megmenthetett az elmúló

időből, amit tárgyiasan megrögzíthetett. Ő maga: „Külsejére nézve hasonlított ama sátorlakó és pusztákon növekedő ázsiai törzsek véneihez, akik sohasem öregednek meg végleg . . .” (*Őszi utazások a vörös postakocsin*, 15. l.) Környezete sem változott meg, hosszú évek folyamán is ugyanaz maradt. „Az igazi Szilveszter, Alvinczi régi titoknoka, tulajdonképpen már néhány esztendő előtt meghalt Budán, a Kis-Svábhegyen, egy lapos homokkőre hajtván fáradt és hóbortos fejét. Hosszú titoknoksága alatt azonban előre gondoskodott utódáról, egy Zemplén megyei közjegyző személyében, akit évekig oktatott, nevelt és formált, hogy testileg is oly hasonlatossá tegye magához, hogy a nagyúr mindennapi életében semmi fennakadás ne legyen a titoknokcserében. Az új Szilveszter valóban oly élethíven utánozta a régi Szilvesztert (még a kézírását, a bolhanagyságú betűket is eltanulta, s titokban verseket írt), hogy Alvinczi Eduárd bizvást megerősödött ama régi hitében, hogy az emberek, akik szolgálatában vannak, örökké fognak élni, mint ő maga.” (136. l.) Alvinczi s környezete időtlen, a múltban, vagyis emlékekben élnek: ha csak egyszer is elhagynák e múlt világot, s emlékeiket kiölné a való életménye, életükkel fizetnének, regényhős szerepük szükségképpen véget érne.

Szilviára éppen ez a sors vár: ki kell hullania a regény eseményeiből, nem szerepelhet többé, mihelyt régi emléke újból valósággá vált. „Titkon mindig azt hittem, hogy valami rendkívüli fog történni, ha én . . . Pesten megtelepedem. Azután semmi sem történik. Egyik nap múlik a másik után. Reggel az ágyamba süt a nap, de én fekvé maradok . . . Félek a fölkeléstől, mert tudom, hogy ismét kezdődik az unalmas, hosszú

nap . . . várok, hogy valami történik . . . Hogy Rezeda úr délután elhoz egy költeményes könyvet, amelyben végre megtalálom azt a verset, amelyre egész életemben vágyódtam, de amelyből még egy sort sem tudok . . . Egy Medve nevű fiú mondta el a Kálvária téren, és én 15 esztendő voltam. Medvét nem láttam többé, és bár-miképpen gondolkozom, a vers nem jut eszembe . . .” (160. l.) Nemsokára betérnek egy cukrászdába. Most éled fel a régi emlék, a vágyódásban átélt valósággá változik át. „Valamikor már voltam ebben a cukrászdában” – mondja Szilvia. (176. l.) Szilvia története befejezéséhez közeledik: az emlékek valósággá lesznek, visszatérünk az ősi, minden emlékező állapotot megelőző valóságba, a történés ciklusa megpihen s lezárul. Ugyan-ott vagyunk, ahonnan Szilvia története (= emlékező élete) kiindult, Medve, a régi s elveszettnek hitt szerelem is megjelenik, s Szilviának eszébe jut a boldogító vers. Feléledt az emlékebe zárt régi környezet, megelevenedett maga a mese is, amit két fiatal valaha (ki tudja, mikor) ugyanezen a helyen játszott végig. Mi szükség van még tovább Szilviára? Története éppúgy egy régi állapot, az emlékebe lankadt valóság feléledésekor ér véget, mint Bonifác Béla hasonló élete. Ezentúl Szilviával nem találkozunk, alakja s holtponton nyugvó története érdektelen.

A végére hagytam Rezeda urat. Jellem, néha már a tragikum közelébe sodort hős, akiben a legteljesebb ez az emlékező magatartás, sorsát illetőleg is a legelhatározóbb. Több ízben láttuk már „emlékezését” s „időt-lenségét” felvillanó gyors asszociációiban, beszédében, mozdulataiban. A szép múltért rajong, ábrándos emlékekben, színészi pózokban, képzelgéseiben érzi otthon

magát. „Az orfeum plakátján . . . Miss Florence szomnambulista vagy Sena Frasquita spanyol táncosnő estére elmulatták Rezeda urat, anélkül hogy valaha látta volna őket.” (186. l.) Egyetlenegyszer lázad fel önmaga világa, az emlék, az ábránd ellen. Furcsa lucidum intervallum ez. Szilvia eltűnik, Rezeda úr ekkor látja be – egy pillanatra – életük pózait, nevetséges voltát, álságait. Mások életének pózain, bizonytalanságán rágódik, mikor az élet épp saját képzelgésein, saját „időtlen-ségén” hasított fájó sebet egy pillanatra. Őszintén mondaná, de mégsem őszinte, mert a világ, amit támad – „egy bolondos szeszély, egy budai cukrászda émelygős hangulata, ahol édeskés Mozart-zene hangzik az órából, és a sárga tapétán rokokó gavallérok és dámák sétálnak karöltve” – egyúttal sajátja is. Ábrándos emlékeiben önzőn birtokolja bár az életet, a múltat s a jövőt, nő, nagy vigalmakat, halált, a jelen mindig kisiklik kezéből, mert sajátosan s kizárólag időtlen emlékező életformán építette meg szép légvárait. Hogyan is értette volna meg a nőket, az ő számító emlék- s ábrándvilágukat, mely mindig a reális, megkívánt tárgy birtokbavételére irányul, eszközértékű s nem önmagáért való. Nem értheti meg Szilviát, hiszen ennek újra aktuális életévé válnak emlékei, Rezeda úréi viszont, állandóan egy lezárt időben lebegve, még lehetőségét sem mutatják az ábrándvilágból kivezető útnak, a szabadulásnak. Horváth Klára is idegenné válik tőle, az ő emlékező-ábrándozó lelkivilágának alapja az Alvinczi iránti lángoló szerelem, amin az élet újra meg újra áthullámszik, teljes közvetlenségében.

Rezeda úr nem értheti meg tehát a közvetlen, aktuális élettel csak távolról is érintkező helyzeteket s

embereket sem, se Szilviát, se Klárát, tehetetlensége együtt súlyosodik el rajta az „időtlen” emlékező s irodalmi terheltséggel, s e tehetetlenség, ha csak egyszer lökik is meg egy irányban, máris rohan az úton saját halála, a megsemmisülés felé. Az önkontroll – amíg mindig viszonyítás, az élet mértéke, közvetlenség és elvontság viszonyában – teljesen hiányzik belőle, s világa, ez ellenőrző gond híján, egyszerre bomlik fel, „pillanatnyi elmezavarban”. (216. l.)

Ez annak a fejezetnek a címe, amelyik Klára elbeszélésére következik. Klára megcsalja Rezeda úrnak emlékekben, időtlen történéseiben s fantáziájában élő szerelmét, ez az elbeszélés adja meg a lökést, mely a férfi tehetetlenségét megmozdítja – a halál felé. A *Pillanatnyi elmezavar* tulajdonképpen egy hosszú levél. Krúdy stílusának egyik legszebb példája, legzeneibb hangú részlete (érdemes összevetni Tóth Árpád egy versével, *A rabról, aki király volt* cíművel), leggazdagabb az aszszociatív elemekben, gáttalanul felmerülő emlékezésekben és sodró ritmusú mondatokban. Csapongó gondolatai egy nagy haláljelenetet, búcsúzkodást tartanak össze laza egységbe. Rezeda úr passzív lelkevilága feldúlva, egységes, tisztán „időtlen idejű”, emlékező világa elemeire bomlik fel most. A helyszínen, szobája talán, vagy az Angyalvár, ahová mint utazó vagy olasz reneszánsz nemes álmodja magát, a póz, amit íróitól s álmaiból tanult, a szép zene és kedves hangok, operajelenetek s érzéki visszaemlékezések vagy vak ábrándozások a feslett román nőről, az újság, amibe megírja ez utolsó levelét, a Hernád völgye s a szeme előtt elfutó női alakok, a fegyverek, az egykori erő és szerelem – mind egy kibogozhatatlan, furcsa káoszba, mintegy monologizáló testa-

mentumba torlódik össze, egymás hegyén-hátán valóság és álom, regény és élet, életvágly és megsemmisülés között.

Rezeda úr története ezzel tulajdonképp véget ér. Hogy életben marad, nem számít. Az utolsó fejezet csak e félig halott ember továbbélését, szinte a teljes megsemmisülésbe hulló bódultságát tárja elénk.

A vizsgált idő- és sorsszemlélet nemcsak az írói stílus eljárásaiban hat, világosan jelentkezett a szerző tudatában is. Világosan kimondja: „Némely emlék, férfi vagy nő, tájkép vagy szoba, zenehang vagy csók: mintegy hipnotizált kép marad az emberek szívében. Nem hal meg a távollét alatt sem, csak subáján alszik az emlék. De bezzeg felébred álmából, midőn kapuboltozat alatt a lépéseknek ugyanazon régi visszhang-manók kiáltanak üdvözlőt a falakból, csatornából, bolthajtásról! Akit egyszer erősen hipnotizáltak egy sétatéren, szemmel, szóval, testi érintéssel vagy gondolattal, visszatérván a helyre, elegendő ha a padot látja, amelyen akkor ült, amikor itt boldog, boldogtalan volt... A közbeneső évek megmozdulnak, mint függönyök; szétnyílnak és alattuk újra látható a régi színjáték...” (*Őszi utazások*, 47. l.)

Vallomás ez, a mű stílusáról, az időről s az emlékről, ami újra éled egy betemetett múlt homályából. Elemzésünk a műhöz (*A vörös postakocsi*) és stílusához kapcsolódott, az imént olvasott vallomás hitelét valóban a mű és stílusa tanúsítja.*

* A könyvcímek nélküli, csak lapszámmal jegyzett idézetek *A vörös postakocsi első kiadásából* valók.